УДК 167/168+81

© Юлія Ткачова
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КОМУНІКАТИВНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ XX СТОЛІТТЯ

Висвітлюється сутність одного з центральних понять методології сучасної лінгвістики та філософії. З'ясовуються передумови розвитку дискурсу в сучасній філософії, зокрема у становленні комунікативної парадигми знання. Розкрито значення залучення дискурсу в контексти наукової комунікації як одне з головних завдань філософії науки. <u>*Ключові слова:*</u> *дискурс, дискурсивні практики, науковий дискурс, комунікація.*

У процесі аналізу масиву наукових праць останніх років з соціально-гуманітарних дисциплін приходить чітке усвідомлення того, що жодна з них не обходиться без звернення до поняття «дискурс», дослідження проблеми його функціонування та ґенези. Значна кількість сучасних науковців і мислителів пропонують цілий арсенал концепцій і моделей у дослідженні поняття дискурсу. Неоднозначність трактування дискурсу у сучасній лінгвістиці та філософії полягає в тому, що під цим терміном іноді розуміють мовну конструкцію, іноді – послідовність взаємоінтенціональних комунікативних актів (розмова, діалог, письмові тексти). Вирішальним критерієм дискурсу є особлива мовна сфера використання цього поняття. Тому сам термін «дискурс» вимагає відповідного визначення: «політичний дискурс», «науковий дискурс», «філософський дискурс». Певною мірою дискурс це «мова в мові»: лексика, семантика, прагматика, які відбуваються в актуальних комунікативних актах, мовленні та текстах. Поза цими актами живого мовлення вести мову про дискурс неможливо.

Загалом теорію дискурсу в сучасній науці визначають як один з найважливіших напрямків постмодерної філософії мови, семіотики, лінгвістики, психології, антропології, історіографії, юриспруденції. І зважаючи на те, що кожна з цих дисциплін підходить до вивчення дискурсу по-своєму, стає очевидним, що дискурс – це багатозначний термін низки гуманітарних наук. Н.Д. Арутюнова влучно визначає дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками», як «мову, занурену в життя» [1, с. 136–137]. У постнекласичній філософії науки ***актуальності*** набуває лінгвістичний, або дискурсивний, поворот у гуманітарних науках, для якого характерне звернення до дискурс-аналізу як моделі та методу побудови нової парадигми. Передумовою цього повороту став розвиток комунікативної лінгвістики, яка розглядала мову як дискурс у рамках діяльнісного підходу, про який вів мову Вільгельм фон Гумбольдт.

Лінгвістичний поворот – це поворот до специфічних аспектів мови, дискурсивної практики, які актуалізують синтаксично-граматичні правила мови як загальну систему норм. «Лінгвістичний поворот у філософії XX ст., її звернення до лінгвістичних моделей і методів, розрізнення нею мови та мовлення, зацікавлення семантичними та прагматичними аспектами функціонування мови призвів до того, що вона перейшла від вивчення типів зв'язку в окремому реченні до усвідомлення мови, як важливого компонента взаємодії людей і механізму здійснення когнітивних актів, як зв'язних послідовностей мовних актів» [7, с. 491] Ідейними попередниками сучасного дискурс-аналізу були М.М. Бахтін та В.Н. Волошинов, які передали естафету Празькій школі та структуралізму. Не менш важливу роль у дослідженні дискурсу відіграли представники аналітичної філософії, котрі заклали основи концептуальної структури прагматичної теорії мови, чи теорії мовних актів. Дискурс-аналіз у загальному розумінні – міждисциплінарна галузь знання, у більш вузькому – це методологія дослідження в руслі постструктуралізму, постмодернізму, своєрідний інструмент пізнання, а сам дискурс розглядається як специфічна для певної культури та соціуму мовна реалізація, що конструює певний соціальний порядок.

Мета цієї ***розвідки*** – ідентифікація феномену дискурсу, дослідження його генезису та основних характеристик. Відповідно до поставленої мети, визначено такі головні *завдання*: виявити та дослідити сутність феномену дискурс в науці; розкрити сутність лінгвістичного, постструктуралістського та комунікативного тлумачення дискурсу постнекласичної доби.

Особливу увагу темі дискурсу приділяли Н.Д. Арутюнова, Т.А. Ван Дейк, В.І. Карасик, О.В. Коротеєва, В.В. Красних, Є.С. Кубрякова, М.Л. Макаров та інші, які зазначали, що дискурс постає об'єктом міждисциплінарного дослідження лінгвістики, психології, філософії, соціології, антропології, педагогіки та ін. У наукову дискусію вперше поняття дискурсу ввів Р. Барт, який вважав, що дискурс – це значуща єдність, чи то словесна, чи то візуальна, зі специфічним політичним забарвленням [2]. Особливої популярності в критичній теорії суспільства та сфері вивчення влади поняття дискурсу набуло після опублікування Г. Маркузе праці «Одномірна людина».

У сучасній науці термін «дискурс» (лат. discursus – рух, круговорот) надзвичайно популярний, з різноманітними значеннями та баченнями. Дискурс постає об'єктом міждисциплінарного дослідження, і гуманітарні науки все частіше звертаються до нього, як до методологічної основи наукового аналізу [5, с.13]. Сьогодні дослідники лінгвістики усвідомлюють, що мови стають певною уявною абстракцією, які не мають найменшого натяку на реальні процеси комунікації. І саме залучення до наукової парадигми різноманітних параметрів мовних ситуацій сприяло розвитку теорії комунікації та мовної взаємодії, що зумовило виникнення нових напрямків у лінгвістиці та нових об'єктів дослідження у гуманітарній науці загалом. З одного боку, дискурс мислиться як мова, вписана в комунікативну ситуацію, а відтак, і як категорія з більш виявленим соціальним змістом. З іншого – реальна практика сучасного дискурсивного аналізу пов'язана з дослідженням закономірності руху інформації у рамках комунікативної ситуації. Це здійснюється через репліки, які описують певну структуру діалогової взаємодії, продовжуючи структуралістську традицію. Особливої уваги заслуговують російські дослідники з проблем дискурсу як складного комунікативного явища В.Г. Борботько, В.З. Демянков, Ю.С. Степанов, В.Є. Чернявська та інші. Цими авторами дискурс розглядався як агент комунікації, як носій смислів, цінностей та ідей.

Дослідження поняття дискурс у сучасній науці можна умовно представити трьома основними концепціями. Прихильники першої пов'язують цей термін з іменем основоположника сучасної лінгвістики Ф. де Соссюра. Хоча сам автор рідко звертався до цього поняття, його послідовники удосконалюють сосюрівську дихотомію «мова-мовлення» доповнюючи її третім складником – дискурсом – «третім членом» спілкування, і вважали, що сам термін позначає «мовлення». Мова – абстрактна система знаків, а дискурс – певні комбінації, за допомогою яких мовник використовує мову. Трактування дискурсу як послідовності висловлювань дало новий поштовх до взаємодії лінгвістики з іншими гуманітарними науками – семіотикою, соціологією, психологією, де дискурс постає новим предметним компонентом, і відтак, до появи нової дисципліни – дискурсивного аналізу.

Дискурс, на думку представників лінгвістичної концепції, і подібний, і відмінний від мови та мовлення. Як і мовлення, дискурс є процесом і діяльністю, проте на відміну від нього, дискурс передбачає цілісну внутрішньо організовану систему. У подальшому розвитку лінгвістичної науки Е. Бенвеніст розглядав дискурс як «функціонування мови у живому спілкуванні» і одним з перших надав слову «дискурс» термінологічного значення та визначив його як «мова, присвоєна мовнику» [3, с. 296]. Отже, представники лінгвістичного підходу до поняття дискурсу розглядають його як мовну одиницю, яка володіє структурною та функціональною специфікою.

Представники другої концепції – низка вчених, французьких структуралістів і постструктуралістів: Р. Барт, Ж.. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар, А. Греймас, Ж. Дерида, Ю. Кристева, Ж. Бодріяр, М. Фуко. У загальнонауковому контексті постструктуралізму та постмодернізму темі дискурсу надається особливе значення. Представники постструктуралізму розглядали динаміку соціального світу як певний текст повідомлення, пов'язаний змістом і смисловими кодами, який передається від адресата до адресата за допомогою усного чи письмового звернення, через музику, графіку та інші знакові системи.

Термін «дискурс» (а також похідний від нього – «дискурсивні практики») описує особливий спосіб мовлення та обов'язково вимагає уточнення – *чий* і *який* дискурс, бо дослідників, у цьому випадку, більше цікавить не дискурс загалом, а його конкретні різновиди, стилістична специфіка, тематика, система переконань, способів розмірковувань тощо. Тобто, дискурс – це стилістична специфіка та ідеологія, прихована за ним. Особливе місце займає поняття дискурсу у філософській

доктрині Мішеля Фуко. Аналізом дискурсу у творчості М. Фуко у своїх дослідженнях займались Н.С. Автономова, С.Н. Некрасов, З.А. Сокулер, Ж. Дельоз, Ю. Габермас та інші.

У працях «Воля до істини: по той бік знання, влади та сексуальності» [10], «Археологія знання» [8] автор аналізує дискурс, вибудовує власну теорію його значення. М. Фуко визначав дискурс як практику, особливо у контексті знання та влади, істини та влади, як сукупність словесних перформенсів, знаків, актів; як певний синтаксичний об'єкт, мовну форму; певну субстанцію, яка не має певної форми та чітких обмежень і знаходиться в постійному русі. На відміну від класичного європейського розуміння дискурсу як певної зв'язки між «думати» та «говорити», дискурс стає своєрідною «подією», що визначає буття інших феноменів. Дискурс, на думку Фуко, – самодостатнє поняття, в якому не передбачена внутрішня семантична структура. У своїх працях «Слова та речі» [9] та «Археологія знання» [8] філософ розробляє концепцію структури наукових дискурсів і дискурсивну формацію як умову функціонування специфічних дискурсивних практик, котрі мають свої правила, стратегії та концепти (метод реконструкції дискурсу на складові частини, у результаті якого виникає визначення правил утворення конкретного дискурсу в певному історичному часі). Саме гуманітарне знання, вважає Фуко, є певним археологічним аналізом дискурсивних практик, які зароджуються у волі до знання.

Дослідження наук як певних дискурсивних практик означало, що в наукових трансформаціях усе більшого значення буде надаватися не історії її ідей і рефлексій, а тому, як вчені здійснюють своє покликання і як вони реалізують свою компетентність. Яке ж місце відводиться знанню у дискурсі? Все знання, представлене у дискурсі, розглядається як інформація. Знання розрізняється за прагматичним призначенням, а призначення дискурсу полягає в тому, щоб зробити можливим сам процес набуття, зберігання, породження та застосування людиною знань. Воля до істини формує цілу низку дискурсивних практик у гносеології, педагогіці, науці. Специфіка розуміння «влади» у Фуко полягає в тому, що вона розуміється як влада «наукових дискурсів» над свідомістю людини. Науковий дискурс у Фуко – певна анонімна система, яка виконує функцію контролю над виникненням дискурсу та реалізує функції влади: примушує та обмежує. У такому значенні дискурс трактується Фуко як насилля, яке здійснюють дослідники над речами. Тобто наукове знання нав'язується людині у якості беззаперечного авторитету, що змушує людей мислити певними поняттєвими конструкціями. Проблемі науки і влади Фуко відводив особливе місце у своїй філософії. Він одночасно розділив дві сфери впливу влади: сферу, пов'язану з державою та її соціальними інституціями, і сферу, представлену мережею владних відносин, яка повністю пронизує все суспільство і науку зокрема. Науковий дискурс, на думку Фуко, не протидіє дискурсу влади, а є одним з його варіантів. Створення нового типу дискурсу, який заснований на волі влади до істини, вимагає від гуманітарних і соціальних наук особливої методики.

М. Фуко виявляє взаємозв'язок дискурсу з прагматичним і соціокультурними чинниками. Крізь призму мови та дискурсу філософ досліджує еволюцію усієї західної культури, приділяючи особливу увагу науці, філософії та літературі. Досліджуючи наукову творчість, М. Фуко звертається до поняття епістеми, яке характеризує той чи той період історії науки. Це поняття вживається у праці «Слова та речі. Археологія гуманітарних наук» [9], у подальших роботах філософ замість поняття епістема використовує «дискурс» та «дискурсивні практики». Застосовуючи дискурсивний аналіз у трактуванні епістем, М. Фуко переносить методологію філософського знання в історичне поле дослідження. Епістеми, на думку філософа, – це неусвідомлені структури знання, елементи яких синхронні один з одним, подібні до парадигм Т. Куна. Проте між епістемами і парадигмами є значні відмінності: у Куна, сама система, парадигма –раціональні, у Фуко, епістема – ірраціональна, вона закорінена в більш глибокі життєві практики та уявлення.

Використання теорії дискурсу як методу філософського аналізу дало можливість М. Фуко відійти від уявлень про суб'єктивність, нав'язуваних структуралістами. Мислитель сформулював і обґрунтував низку концепцій, які стали провідними в сучасних гуманітарних науках і вплинули на становлення та розвиток гуманітарного знання загалом.

Оскільки дискурс, по суті, «пронизаний повідомленнями», одне з його призначень, і не лише в лінгвістиці, – комунікативне забезпечення. Дискурс безпосередньо пов'язаний з актом комунікації. З погляду Фуко, влада і комунікація – це самостійні царини, влада може слугувати інструментом комунікації, а комунікація – інструментом влади. Дискурс трактується не лише як

цілісна єдність тексту, а як мовна комунікація, здійснювана завдяки своїй специфічній мові. Тобто комунікація стає основним науковим контекстом дискурс-аналізу.

В умовах дискурсивного повороту звернення гуманітарних наук до мовного аналізу надає особливого значення комунікації. Як наслідок, виникають концепції, пов'язані з третім підходом до поняття дискурсу. Він асоціюється, перш за все, з іменем німецького науковця Юргена Габермаса. «Ми можемо розрізняти дві форми комунікації (чи мови): комунікативна дія (інтеракція) – з одного боку, дискурс – з іншого. В першому випадку особливого значення надають смисловому поєднанню з метою обміну інформацією. Тут висловлюються проблемні вимоги до відповідного питання, але інформацією не обмінюються. У дискурсах ми шукаємо проблематизовану домовленість, яка виникла в комунікативній дії.., відтак в цьому значенні (дискурсивному) я веду мову про взаєморозуміння» [12, с. 114–115].

Центральною темою філософії Габермаса стало поняття комунікативної раціональності [11, с.103–113], покликане пояснити основні питання етики, теорії мови, а також поняття розуму. Ідеї філософа полягали в тому, що правила мовної дії можуть стати темою розмови, дискусії, одним словом – дискурсу [6, с. 379]. Дискурс – це щось більше, ніж вільна бесіда, у якій співрозмовники не думають про правила мовної комунікації, це діалог, за допомогою аргументів, причому цей діалог повинен покинути стадію інфантильності, недосконалості (наприклад, бесіда психоаналітика з пацієнтом). У цьому розумінні «дискурсом» називається особливий вид комунікації, який здійснюється у максимальному відстороненні від соціальної реальності, традиції, авторитету, який має на меті критичне обговорення та обґрунтування поглядів, дій учасників комунікації.

Дискурс Габермаса має дві особливості: по-перше, у філософській концепції філософа дискурс має допоміжний характер, а по-друге, структуру та зміст міжособистісних інтеракцій (обговорень) задають іллокутивні мовленнєві акти (висловлення наміру іншому). Щоб відокремити іллокутивні мовленнєві акти від перлокутивних (тих, які викликають цілеспрямований ефект і здійснюють вплив на іншу людину, мета такого мовлення – викликати заплановані дії), Габермас запропонував конструкт ідеальної мовленнєвої ситуації. Вона повинна відповідати низці вимог, головні з яких: 1) рівність шансів використання мовленнєвих актів; 2) рівність шансів на тематизацію думок та їх критику; 3) свобода від пригнічених комплексів у значенні Фройда тощо.

Дискурс у Габермаса, на відміну від Фуко, конституюється комунікацією, а не проблематизацією. Не дискурс виникає з приводу проблеми, а проблеми репрезентуються дискурсом. Розглядаючи дискурс як форму аргументації, Габермас виділяє такі типи дискурсів: теоретичний, експлікативний, практичний, терапевтичний та естетичний. Всі дискурси належать до сфери комунікативної дії тією мірою, якою вони стосуються ідеальної мовленнєвої ситуації. Але головним стає морально-практичний дискурс, який до певної міри відповідає практичному розуму Канта. Цей дискурс організовує комунікативний розум, або комунікативну раціональність.

Основою дискурсу, на думку Габермаса, є категорія публічної сфери: саме в ній здійснюється дискурс. Публічна сфера локалізується у сфері життєвого світу (Lebenswelt) [4], який є своєрідним доповненням до комунікативної дії. Життєсвіт охоплює дві сфери: комунікації, спрямовані на приватні інтереси, та комунікації, спрямовані на загальні інтереси, тобто публічна сфера.

Отже, під дискурсом слід розуміти не лише певну форму висловлення, а й комунікацію, чи мовленнєвий акт, або символічну практику загалом. Поза дискурсом комунікативна компетентність відсутня. Проте дискурс не ототожнюється з процесом розмірковування за допомогою логічних операцій і висловлювань. Дискурс – це низка мовленнєвих актів, їх інтерпретацій, понять, методів тощо.

Один з видів дискурсу, поряд з філософією, релігією, літературою, – наукове знання. З введенням поняття дискурс, предметом аналізу комунікації стають не лише мова, висловлювання чи тексти, а й правила (форми) виставляння та розуміння цих текстів та висловлювань. Поняття дискурсу зміщує акценти в аналізі комунікації зі змісту на форму: правильно побудована форма стає більш важливою для ефективної комунікації та комунікативної взаємодії, ніж сам зміст повідомлення. Дискурс постає нелінійною організацією мовної комунікації, де порозуміння досягається завдяки усвідомленню та оцінці мене з боку Іншого, і Іншого – мною [7, с. 494].

Дискурс – мовна діяльність, яка відкриває шляхи до науки, мистецтва, техніки та праці. Здатність людей до плідної комунікативної дії Габермас називає раціональністю [4, с. 153–166]. Комунікативна дія, на думку Габермаса, – це така взаємодія індивідів, покликана до взаєморозуміння, яка впорядкована нормами і визнана обов'язковою для виконання. Суттєвою відмінністю концепції раціональності Габермаса є те, що вона органічно поєднує та синтезує дві основні тези: ставлення індивіда до світу та його ставлення до інших індивідів. Тобто філософ скеровує людину до взаєморозуміння, абсолютизуючи при цьому силу розуму. В цьому, на нашу думку, і полягає актуальність філософії Габермаса.

Означені три підходи у розумінні дискурсу взаємодіють один з одним, тим самим ускладнюючи дослідження та розуміння його глибини і значення в гуманітарних науках.

Висновок. Якщо у класичній філософії дискурс був своєрідним ланцюжком актів розмірковування, і варто було лише дотримуватися правил побудови таких ланцюжків, то в сучасній філософії дискурс трактується як цілісна структура з різними рівнями. Комунікативні процеси в культурі реалізуються у вигляді дискурсів. Як зауважив А.П. Огурцов, у XX ст. відбувається зсув від рефлексії до комунікації. І це стосується не лише комунікативних теорій Ю. Габермаса та К.-О. Апеля. Особливої уваги потребують дослідження таких феноменів як дискурс, дискурсивні практики, мовне товариство, мова тощо. Дискурс трактується як мовна комунікація, що здійснюється у товаристві, яке володіє своєю мовою [7, с. 417]. Щодо значення теорії дискурсу у розвитку філософії науки, то її головне завдання полягає у розробці лінгвістичних методів осягнення науки у всьому розмаїтті її функцій: аналіз мови науки, її семантики, прагматики, вивчення наукового співтовариства як мовної спільноти та розкриття наукового дискурсу як мережі комунікацій. Включення дискурсу в контексти наукових комунікацій – одне з важливих завдань філософії науки, виконання якого призведе до змін у самому підході до дослідницької діяльності. Навіть природничо-наукове знання не може бути проаналізовано поза комунікативними стосунками між вченими, поза відношенням Я – Ти у розумінні природи, не кажучи вже про соціальні та гуманітарні науки.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С.136–137.
2. Барт Р. Лекция / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – 3-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2009. – 448 с.
4. Бусова, Н.А. Юрген Хабермас о становлении коммуникативного действия / Н.А. Бусова // Вопросы философии. – 2006. – №10. – С.153–166.
5. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
6. Мотрошилова Н.В. История философии: Запад – Россия – Восток / Н.В. Мотрошилова. – М. : Греко-латинский кабинет Ю.А. Шилачина, 2000. – 448 с.
7. Огурцов А.П Философия наук: двадцатый век: Концепции и проблемы: в 3 частях / А.П. Огурцов. Часть первая: Философия науки: исследовательские программы. – СПб. : Изд. дом «Мiрь», 2011. – 503 с.
8. Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; [пер. с фр.] ; общ. ред. Бр. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Електронний ресурс] / М. Фуко ; [пер. на рус. В. П. Визгин, Н. С. Автономова]. – М. : «Прогресс», 1977. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5169 (Центр гуманитарных технологий).
10. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М., 1996. – С. 47–96.
11. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Academia, 1995. – 256 с.
12. Habermas J., Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnolgie. Was leistet die Systemforschung? Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1971. – 404 s.

Summary

Tkachova Y. Communicative Dimensions of Philosophy Discourse of the Twentieth Century. *The article highlights the essence of one of the central concepts of modern linguistic methodology and philosophy and preconditions for its development in the modern philosophy of communicative paradigm of knowledge. The significance of attracting discourse in terms of scientific communication is considered as one of the main tasks of philosophy of science.* *Keywords: discourse, discursive practices, scientific discourse, communication.*